

Gudrun Nordborg (red.): 13 kvinnoperspektiv på rätten

Iustus förlag. Uppsala 1995. XI + 339 sidor.

ANMÄLD AV KIMMO NUOTIO

Kvinnorättslig forskning har utövats i Norden i litet större skala sedan 1970-talet, med början närmast i Norge. I Finland tog forskare sig an kvinnorrätten senare än i Skandinavien, men desto intensivare. En rad enskilda artiklar, licentiat- och doktorsavhandlingar fick en fortsättning år 1992. Då sammanställde Riitta Turunen en finskspråkig artikelantologi med titeln *Naisnäkökulmia oikeuteen* (Kvinnoperspektiv på rätten, Gaudeamus, Helsinki 1992). Antologin synliggjorde i Finland den kvinnorättsliga forskningens existens, med dess mångfald. Trots sina disparata drag förmedlade antologin intrycket att det fanns särskilda kvinnoperspektiv på rätten. Den traditionella juridiska forskningen och inte riktigt heller den rättssociologiska forskningen hade på ett adekvat sätt noterat dessa perspektiv. Niklas Bruun har för Retfærds läsare kort presenterat boken (Retfærd 61, 93-94). Några av antologins artiklar har publicerats på svenska i samma tidskrift (Kevät Nousiainen, Liisa Nieminen, Soile Pohjonen).

I ett nordiskt perspektiv kan man kanske se det som ett finskt särdrag i kvinnorrättsforskningen att en par av de ledande forskarna (Kevät Nousiainen, Liisa Nieminen) har en anmärkningsvärt teoretisk ansats. Denna teoretiska ansats kontrasterar då närmast mot greppet att rätt direkt utgå från

olika utredningar om kvinnors ställning. I Nousiainens och Niemimens fall har det inte så mycket varit fråga om att i ideologikritisk anda visa på lagbundenheter vilka genererar ojämlikhet. I deras ansatser ingår därutöver minst frågan om hur kvinnors specifika behov förverkligas i rätten.

Den finska antologins framgång har inspirerat till en utvidgning så att vi nu har en finsk-svensk antologi på svenska. I den nyare svenskspråkiga antologin ingår inte samtliga artiklar från den tidigare finska antologin, men läsarna får inte ta del av urvalskriterierna. Antologin innehåller inte norska eller danska bidrag, trots att kvinnorrätten i dessa länder har starkare traditioner än i Finland och Sverige. Antologin knappar in på detta försprång och då man granskar boken är det givetvis dess helhetsbild av kvinnoforskningen som mest intresserar. De svenska författarna är från Göteborg, Umeå och Lund. Men det är finländskan *Harriet Silius* som får inleda med sin översikt över den kvinnliga juristens korta historia. Hon belyser de problem som den traditionellt manliga juristentiteten förorsakar de kvinnliga juristerna. Det framgår också att både makt och goda löneförmåner förefaller att undvika juristkvinnor, liksom kvinnor överlag.

Tydligare än sin föregångare är den

finsk-svenska antologin koncentrerad på jämställdhetsfrågor. Tematiken leder till en uppenbart rättssociologisk framtoning, men det utesluter inte bedömningar av jämställdhetslagen och tolkningar av den. Både i Finland och Sverige har man hunnit få erfarenheter av jämställdhetslagens tillämpningar och dess inverkan på jämställdhet mellan könen. I flera av bidragen syns egentligen en viss skepsis mot jämställdhetslagstiftningens möjligheter att effektivt undanröja alla hinder för jämställdhet. Det förbryllande läget ger anledning att överväga bl.a. om jämställdhet borde förstås på ett sätt som klarare skulle erkänna skillnader mellan könen.

En av rättens paradoxer ligger just i det att fastän lika skall behandlas lika och olika olika, så kan man understryka någondera sidan av rättvisan. Då man skapar en jämställdhetslag och tillämpar den är diskrimineringsförbud och aktivt främjande särskilt besvärliga teman. *Anita Dahlbergs* artikel är modeenligt postmodernistiskt inspirerad och behandlar jämställdhetslagens paradoxer. Den handlar om en försiktig förskjutning i riktning mot att betona olikhet. Däremot är jag inte helt övertygad av det sätt på vilket Dahlberg tolkar t.ex. sambandet mellan vissa traditionella rättsinstitut och köns-hierarkier. T.ex. läran om rätten till nödvärn bygger enligt henne på den manliga modellen anfall/försvar. Rätten till nödvärn kan göra nytta också som skydd för kvinnor, även om slagsmål inte skulle vara kvinnligt. Likaså hade det varit trevligt att höra, vad som hade varit en kvinnojuridisk motsvarighet till den romerska bonus pater familias. Dekonstruktion förefaller att passa till mycket, eftersom grupp-talan också uttrycker dekonstruktion.

Susanne Franssons ämne är lönediskriminering i arbetslivet. Lönediskriminering anses allmänt vara ett missförhållande, men det tycks vara pinsamt svårt att rätta till. Till tidsandan hör en flexiblere reglering av arbetslivet och denna flexiblere reglering kan till och med dölja vissa former av könsdiskriminering. En allt mer individuell bestämning av arbetsuppgifter och arbetsvillkor möjliggör detta. Sedan Fransson kritiskt bedömt bl.a. olika legalstrategier förmedlar hon rätt romantiska visioner: en sammanjämkning av familj och arbete förutsätter att gränserna mellan det enskilda och det offentliga försvinner. Med det avser hon sannolikt i synnerhet att det helt och hållet oavlönade hemarbetet fördelas rättvisare i familjen. I Franssons text kan man höra Marx vålnad gå igen.

Sigrídur Stefánsdóttir, isländska verksam i Lund, granskar kvinnors ställning och skydd i arbetsmiljön. Texten avancerar litet som en serpentinväg och forskaren tar upp många viktiga frågor. Hon visar bl.a. att skadebegreppet i den svenska arbetsskadeförsäkringslagen blivit snävare. Stefánsdóttir befarar att det försvagar kvinnors möjligheter till ersättning. Hon berör också allmänna frågor om arrangemang för arbetet och arbetsmiljön. Det förefaller som om kvinnors arbete och det skydd det förutsätter klart skiljer sig från männens. Helheten blir dock litet dispat och svår att gestalta och flera påståenden saknar dokumentation. Jag hade också väntat mig något om EUs arbetsmiljönormering och dess förhållande till de nationella systemen.

Catharina Calleman fokuserar i synnerhet kvinnors anställningstrygghet. Enligt Calleman har kvinnorna stått först i tur att gå, oberoende av vilken modell för uppsäg-

ning som prövats. Sannolikt har de senaste årens nedskärningar inom den offentliga sektorn och den ekonomiska stagnationen tillspetsat denna utslagstävling. Calleman skildrar ett fenomen som med rätta upprör kvinnor, men som förefaller svårt att ändra med rättsliga medel.

Rättshistorikern *Anu Pylkkänen* får inleda den serie av bidrag som behandlar familjen, familjerätt och kvinnors ställning i familjen. Pylkkänen begrundar utförligt kvinnoforskningens strategier och uppgifter. Utgångspunkten bör vara att man känner till kvinnors faktiska ojämlika situation, de problem kvinnor möter i familjen och deras orsaker. Också Pylkkänen fäster stort avseende vid detta och hon menar att sådana kunskaper är en förutsättning för att kunna bedöma rättspolitiska motåtgärder. I Pylkkänens artikel kan man se också ideologikritiska drag: rättsideologin döljer kvinnoperspektiven. Att få fram dessa perspektiv hör till kvinnoforskningens centralaste uppgifter. Kvinnorättsforskningen borde på ett adekvat sätt försöka tolka kvinnors situation och deras skyddsförväntningar. En formell juridisk granskning som åsidosätter könsspecifika synpunkter kan därför inte vara genuint emancipatorisk. Pylkkänen anser att ett angeläget analysobjekt är t.ex. den subjektuppfattning på vilken lagstiftningen vilar. Samtidigt bör forskningen synliggöra det som kamoufleras. Pylkkänens exempel visar att t.ex. specifika kvinnoproblem i samband med äktenskapsskillnad kan belysas genom erfarenheter av rättshjälp. Ändå blir det bara slumpmässiga berättelser av hur en del blivit svikna i sina förväntningar.

Humanreproduktionsteknologins återverkningar på familjen och dess interna

relationer är föremålet för *Gudrun Nordborgs* granskning. I själva verket för temat granskningen mycket nära vissa områden av diskussionen om risksamhället. Teknologin skapar nya möjligheter för människor att få barn och ökar parternas möjligheter att besluta i dessa frågor. Men å andra sidan försvagas deras möjligheter att i vissa hänseenden kontrollera händelseförloppet. Särskilt kvinnors traditionella rätt att bestämma i dessa frågor kan bli ifrågasatt, då möjligheten att få barn blivit skild från en så personlig sak som sexualitet. I anslutning till födande talar man mer än tidigare om avtal och pengar. Frågeställningen om att behärska sin egen kropp får en ny aktualitet. Nordborgs artikel är rik på frågeställningar, och den bibehåller en viss dynamik. De faktiska relationerna blir väsentligt mer komplicerade och det återspeglas i de rättsliga förhållandena. Det gäller i synnerhet då något går galet och man skall dela på ansvar och skyldigheter.

Nordborg vill ta i bruk Per-Olof Ekelöfs teleologiska lagtolkningsmetod då man skall lösa faderskapsrättsliga frågor vid konstgjord befruktning. Genom att konkret ta ställning också till olika lagtolkningsläror och -sätt kommer kvinnorättsteorin i en uppenbarare relation till annan rättsforskning. Dessa relationer har emellannåt varit svåra att urskilja och har i teoretiskt hänseende isolerat kvinnoforskningen.

Är barnets bästa ett juridiskt argument som i praktiken vänds mot modern? *Kirsti Kurki-Suonio* utreder denna fråga och hon granskar särskilt gemensam vårdnad och dess faktiska betydelse. Förebilden till gemensam vårdnad i den nordiska lagstiftningen kommer från USA och syftet var där

att trygga faderns rättigheter i förhållande till barnet. Kurki-Suonio anser att myndigheterna inte borde pressa föräldrarna till någon viss form av vårdnad, utan att de borde fritt få avtala om den. Då man överväger vad som är bäst för barnen är det mest motiverat att stor tyngd ges åt hur vårdnaden ordnats före äktenskapsskillnaden. I stället för en "prognos" om barnets bästa skulle man ha ett slags induktivt beslutsfattande utgående från det som redan skett. Prövningen skulle säkert bli objektivare än nu. Frågan om barnets bästa är dock svår, och man kan kanske inte finna någon klar patentlösning – i synnerhet inte för de fall då vardera föräldern tidigare och i separationsfasen varit och är uppriktigt intresserade av barnen. Familjerättsforskarna har kanske inte tillräckligt insett återverkningarna av en färsk kulturell transformation: barnen har blivit familjens centrum.

Familjen är inte ett bo bara för kärleken till nästan. Det är framför allt i närrelationerna som tvång och våld hotar. I sin artikel om kvinnor, våld och straffrätt visar *Soile Pohjonen* denna avigsida. Kan straffrätten skydda kvinnor mot våld? Pohjonen svarar försiktigt jakande. Till rättsordningens uppgifter hör att begränsa våld riktat mot individer och då har också straffrättens förbud betydelse. Pohjonen understryker att rätten borde tillstå att människan är en helhet och se på människan som en sådan med både kvinnligt och manligt väsen. Innebörden av detta blir kanske litet dunkel för läsaren. Som ett problem för den traditionella straffrätten ser hon att den reproducerar hierarkierna mellan könen och i själva verket stärker de attityder som producerar våld. Det kan ligga något i det. Vad har då Pohjonen för botemedel? På kort sikt anser

hon att vi inte kan avstå från system av straffrättens typ. Men på längre sikt anser hon att utvecklingen av individernas moral kommer att göra sådana system överflödiga.

Den rättsstatliga straffrätten ger den åtalade många rättigheter, medan rättegången för målsäganden kan kännas som ett straff. Det får Pohjonen att fundera över olika alternativ till straffprocessen. En civilrättslig skadeståndsprocess kunde vara ett alternativ. Pohjonen anser uppenbarligen att de nuvarande domstolarna är olämpliga fora för att behandla familjevåld. Hon tycks anse att socialmyndigheterna här borde ha en centralare betydelse. Hon pekar t.ex. på något slags familjedomstol. Frågan har givetvis en större bärvidd. Åtminstone i Finland hamnar domstolarna allt mer att avgöra äktenskaps- och vårdnadstvister och här ställs domstolarnas sakkunskap på prov. Vilken rätt skall tillämpas på familjevåld? Det problemet kvarstår. Straffrätt? Med alla sina disparata funderingar är Pohjonens sätt att skriva litet ostrukturerat. Som ett exempel kan nämnas avsnittet om kriminaliseringen av våldtäkt i Finland. Det kan hos en hastande läsare ge intrycket att våldtäkt inom äktenskapet fortfarande inte är kriminaliserad. Framställningen domineras nämligen av det tidigare rättsläget och en i och för sig väl motiverad förundran över det.

Eva-Maria Svenssons och *Katarina Petrells* bidrag för oss till mer kommersiella och allmänskulturella former för kvinnoförtryck. Svensson undersöker motsättningen mellan yttrandefrihet och jämställdhet mellan könen. Petrell ägnar sig åt en särskild dimension inom detta problemområde, nämligen sexistisk reklam. De klassiska fri- och rättigheterna möjliggör produktion av

kvinnoförtryckande kulturella typer och gör det till och med möjligt att exploatera dem. Det är ju fallet t. ex. med reklam. Svenssons utgångspunkt är trots det klart att skydda kvinnor från våld. Problemet med de allmänna människorättigheterna är att de inte erkänner något särskilt skyddsbehov för kvinnor. Därför tjänar de inte heller jämställdhetsmålsättningar. Det är inte förbjudet att i tryckalster framställa sexuellt utnyttjande av kvinnor och undertryckande av dem och denna frihet motive-ras uttryckligen med tryckfriheten. Man sexualiserar kvinnoförtryck och får det att framstå som något naturligt.

Svenssons strategi är att ifrågasätta tryckfrihetens absoluta karaktär. Samtidigt visar hon att främjande av jämställdhet kan berättiga en begränsning av (tryck)friheten, om rättigheten används i strid med jämställdhetsmålen. I Svenssons framställning handlar det om en kollision mellan två lika värda principer. Svenssons infallsvinkel hänger på ett intressant sätt ihop med de centrala spänningarna mellan rätten i rätts- respektive välfärdsstaten: rätten får allt högre grad stå till svars för allt mer divergerande löften. Det är rentav fråga om olika inriktning på konstitutionella rättigheter och mål. Tryckfriheten tjänar här porrindustrins intressen och upprätthåller en viss kvinno- och sexualitetsbild. Hur kan ”missbruk” av tryckfriheten förverkligas utan att denna helt elementära frihet görs alltför snäv? Det vore säkert lättare att godkänna klara begränsningar om det t. ex. fanns ett helt klart samband mellan försäljning av porrtidningar och sexualbrott mot kvinnor. Det är svårt att föreställa sig en kriminalisering som täcker framställningar i tryck som strider mot kvinnors jämställdhet som mål.

Litet liknande frågeställningar har varit uppe i kollisionen mellan tryckfrihet och minoriteters rättigheter: uppvigling till diskriminering av folkgrupp är straffbar i hela Norden. Det är helt klart att man med kriminaliseringen av hets mot folkgrupp i första hand avser att eliminera sådana uttryck som är ägnade att leda till våldshandlingar mot ifrågavarande folkgrupp. I Finland täcker kriminaliseringen (Strafflagen 11:8) förutom hot också förtal och smädelse. Det är säkert synnerligen svårt att tillämpa dylika kriterier på innehållet i t. ex. porrtidningar. Svensson försöker i alla fall argumentera för att pornografiska tidningar kunde ställas utanför tryckfrihetens skydd på samma sätt som man gjort med reklam. Svenssons analys av tryckfrihetens syfte är i och för sig förtjänstfull. Man kan tänja tryckfrihetsbegreppet till det yttersta och anse att största delen av sexbilder och skriverier redan som sådana är våld. Då löper man, enligt min mening, emellertid risken att förlora den skillnad som i alla fall finns mellan ojämlika fantasier och direkt fysiskt våld.

Katarina Petrells uppgift är lättare i detta hänseende. Redan nu kan man ingripa mot reklam som strider mot jämställdhet, utan att tryckfriheten ställer hinder i vägen. Det är viktigt eftersom reklamens olika attitydpåverkande effekter – och säkert i huvudsak dolda effekter – är en nästan lika väsentlig del av reklam som det direkta säljbefrämjandet. Reklamen är dessutom nuförtiden närvarande överallt och man kan inte undgå att utsättas för den. Och de flesta vill det inte heller.

Petrell berättar om reklamens utveckling och hur drag som är dubiösa ur jämställdhetssynvinkel förstärkts under senare tid. Enligt svenska konsumentskyddsverket är

inte bara könsmässigt kränkande könsdiskriminerande. Även schabloniserande reklam är könsdiskriminerande. Men borde man inte då i skälighetens namn anse redan vanliga blöj- och tvättmedelsreklamer som schabloniserande, i fall kvinnor placeras i en traditionell könsroll? Petrells uppfattning om yttrandefrihet är något mer nyanserad än Svenssons om tryckfrihet. Enligt Petrell har yttrandefriheten betydelse också i reklam, varför en skild reglering av reklam inte innebär undantag från yttrandefriheten. Här finns den svåra punkten huruvida man effektivt genom att styra reklamen kan främja jämlikhet mellan könen. Det finns också mjukare styrmedel i många länder. Ett medel som prövats är självreglering av näringslivet genom ett etiskt råd för reklam. Petrell rekommenderar en kombination av lagstiftning och mjukare styrmedel även om hon tillstår att särskilt den schabloniserande reklamen är ett svårt problem. Petrell är något svalare och mindre programmatisk i sin infallsvinkel än Svensson.

Först i *Eva Schömers* arbete blir de kulturella koordinaterna för kvinnans position grundligt igenomgåna. Schömer utgår från lärdomshistorien och både bibeln och Tomas av Akvinos texter slår fast att kvinnan är underordnad mannen. Texterna skapar den kulturella modell som behärskar stora delar av den västerländska samhällshistorien. Genom den kanoniska rätten återspeglas dessa mönster i de gamla svenska landskapslagarna. Detta är dock bara illustrationer till de frågor som Schömer koncentrerar sig på. I den moderna rätten och rättsvetenskapen, kanske också i rättssociologin, har man nog kunnat tematisera enskilda frågor angående kvinnor. Men, konstaterar Schömer, det är inte kvinnan

som ställer frågorna. Schömer vill på ett rätt allmänt plan diskutera om kvinnors ställning och dess förändring. Hon vill visa att den ojämlika traditionen fortlever. Det som egentligen är det nya med Schömers bidrag är att hon gestaltar kvinnors position med en rättssociologisk referensram som hjälp. Det handlar om Håkan Hydéns uppdelning med flera delsystem i samhället och naturen. Den samhälleliga verksamheten försiggår i dessa, eller i relationer mellan dessa, delsystem och naturen. Delsystemen och relationerna är också rättsnormernas sociala miljö. Schömer anser att de egentliga hindren för jämlikhet finns i dessa fält, inte i rätten i sig. Rättsordningen är svag i förhållande till sin omgivning, den förverkligar inte sina ideal. Bit för bit utgjuter Schömer sin besvikelse över att kvinnan inte är utgångspunkten och inte står i centrum. Kvinnan blir underordnad och hamnar att böja sig inom varje delsystem alldeles som skapelseberättelsen förutsätter.

Även i *Kevät Nousiainens* artikel är rättsordningens ihåliga strukturer och kvinnornas dagliga värld på kollisionskurs. Nousiainen skiljer sig från de andra författarna i sin förmåga att också teoretiskt gestalta både orsaken till att rättsordningen inte svarar mot kvinnors behov och orsaken till att den inte besvarar kvinnors frågor om och anspråk på rättvisa. Som en förenande länk utnyttjar hon den grundläggande fråga som rör all rätt: nämligen att rätten överhuvudtaget inte står i direktkontakt med vår livserfarenhet – inte männens och inte kvinnornas. Rättens diskurs för bort från vardagserfarenheterna, rättsordningen skiljs från den samhälleliga praktiken. Nousiainens teoretiska referensram för denna spänning är skillnaden mellan strukturalism och

fenomenologi. Rättsvetenskapen är visserligen sällsynt "strukturorienterad" och fenomenologin åter har varit intresserad av fenomen på upplevelsernas nivå. Meningen är i alla fall inte att göra en så här schematisk uppdelning. Tanken är snarare att man i forskningen borde färdas samtidigt i vardera riktningen. Nousiainen inplacerar skickligt förändringar i kvinnors ställning i den moderna rätten mot en bakgrund av utvecklingen av de filosofiska grunderna för den moderna rätten. Den kantianska liksom annan liberalistisk universalism kunde i praktiken alltid göra undantag för kvinnor. Därför har det i kvinnoforskningen funnits en viss förkärlek för postmodern teori. Inom den har man litet på samma sätt som nu i kvinnoforskningen odlat teman om känslor och individualitet och också förstått etiken från nya infallsvinklar.

Nousiainen visar med mycket lärdom hur den rådande juridiska systematiken och begreppsapparaten till sina grunder står i samband med den modernistiska metafysiken, som bara har uttunnats under tidens gång. Sedan förs läsaren till strukturalistisk språk teori och dess uppfattningar om hur betydelser byggs upp. Nousiainen lånar den bekanta semiotiska kvadraten av A.J. Greimas och tillämpar den på familjerätten. Med dessa verktyg utforskas hierarkier och betydelsesamband mellan begrepp med hjälp av motsatser och konflikter. Det är uppenbart att Nousiainen skildrar någonting oerhört viktigt för kvinnorrättsforskning särskilt gällande dess utgångspunkter: det kvinnliga som problem i en rättslig analys kan inte reduceras till frågor om hur jämställdhet *förverkligats*. Problemet förmår utmana de mest grundläggande utgångspunkterna för rättslig granskning.

Nousiainen för fram kvinnoerfarenheter med hjälp kvinnors självbiografiska material. Självbiografierna är berättelser om jaget, varför även de delvis upprepar uppfattningar som är typiska i kulturen. Därför skall också självbiografiskt material granskas kritiskt och teoretiskt. I varje fall anknyter kvinnornas berättelser om möten med rätten till viktiga och intressanta besvikelser. Kvinnornas vardag har ofta behärskats mer av en man och konventioner än av rätten i sig. Berättelsen ger djup och dimension åt detta som erfarenhet, kanske också en viss objektivitet. Det här är helt uppenbart ett intressant forskningsobjekt, som säkert ger mycket att begrunda åt kvinnoforskningen. Samtidigt har greppet mycket att ge för rättsforskning i allmänhet. Ett annat lovande forskningsområde presenteras också av Nousiainen, nämligen ett material om rättshjälp för kvinnor, som belyser hur konkreta rättstvister förrättsligas i takt med att rådgivningen framskrider och diskursen förändras an efter.

Något helt allmänt omdöme om antologin vill jag inte framföra. Boken domineras av en rätt pragmatisk granskning av förhållandet mellan kvinnor och rättsordningen. Flera artiklar är sådana att de väcker intresse också utanför kvinnoforskningen. Det är önskvärt att kvinnorrättsforskningen i och med att dess ställning befästs och stadgas i allt högre grad skulle komma i kontakt med annan rättsforskning. Kvinnors problem är faktiska och de har många orsaker. Frågan om kvinnors ställning i rätten och rättsvetenskapen är ändå inte – åtminstone inte i alla avseenden – på det sättet unik att kvinnorrättsforskningen inte skulle ha ett bidrag utöver sina egna särfrågor. Jag vet inte om mitt intryck är riktigt, men inom kvinno-

forskningen har man kanske hållit profilen onödigt låg och rätt ofta diskuterat närmast inom den egna kretsen. Det är förstås så att inget arbete som understryker emancipation och vill befämja den kan undvika att de ideologiska utgångspunkterna i sista hand har en stor betydelse. Också på denna front hamnar kvinnoforskningen att kämpa med samma problem som rättsforskningen i litet allmännare mening. I alla fall är det skäl att notera att kvinnorättsforskningen har kommit anmärkningsvärt långt också i teoretiskt hänseende: det är inte fråga om någon endimensionell feminism. Mång-

vetenskaplighet eller interdisciplinära infallsvinklar är samtidigt det drag som producerar många perspektiv på den kvinnorättsliga forskningen. Men ändå inte tretton.

Författarupplysningar:

Kimmo Nuotio, jur.lic., biträdande professor tf. i straff- och processrätt vid juridiska fakulteten, Helsingfors universitet

Översättare:

Anders von Koskull